अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको स्रोतकक्षा व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन
विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड) दोस्रो वर्षकोआंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

सीता देवी लावती
क्याम्पस क्रमाङ्क : ५७/२०७०
परीक्षा क्रमाङ्क : २०४०१४८/७२
त्रि.वि.द.नं.: ६-२-२-१५१४-२००४

कनकाई बहुमुखी क्याम्पस
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सुरुङ्गा, झापा, नेपाल
वि.सं.२०७४/इ.सं. २०१७

त्रि.वि.बाट सम्बन्धन प्राप्त
कनकाई बहुमुखी क्याम्पस
कनकाई नगरपालिका, सुरुङ्गा (झापा)
स्था. २०४७
☎ ०२३-५५०१५३
Fax : ०२३-५५०८५३
Email : kanakai.campus47@gmail.com

च.नं.
प.सं.

मिति :............................

सिफारिश पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम. एड.) द्वितीय वर्षका परीक्षा क्रमाङ्क २०४००१४८/२०७२ का छात्रा सीतादेवी लावतीले मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको स्रोत कक्षा व्यवस्थापन शीर्षकमा तयार पारेको शोधपत्र प्रति म सन्तुष्ट छु । यस शोधपत्रलाई अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिमा सिफारिश गर्दछु ।

मिति : १८ डिसेम्बर २०१७

(मोहन प्रसाद ओली)
शोध निर्देशक

त्रि.वि.बाट सम्बन्धन प्राप्त
कनकाई बहुमुखी क्याम्पस
कनकाई नगरपालिका, सुरुङ्गा (झापा)
स्था. : २०४७
☎ ०२३-५५०१५३
Fax : ०२३-५५०८५३
Email : kanakai.campus47@gmail.com

च.नं.
प.सं.

मिति :.............................

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम. एड.) द्वितीय वर्षका परीक्षा क्रमाङ्क २०४००१४८/२०७२ का छात्रा सीतादेवी लावतीले **अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको स्रोत कक्षा व्यवस्थापन** शीर्षकमा तयार पारेको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

नाम र पद	हस्ताक्षर
१. उप-प्रा. आशा शर्मा सिवाकोटी विभागीय प्रमुख	....
२. मोहन प्रसाद ओली शोध निर्देशक	....
३. प्रा.डा. हेमराज ढकाल बाह्य परीक्षक	....

मिति : ३ जनवरी २०१८

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, कनकाई क्याम्पस सुरुङ्गा, झापामा पेश गर्नका लागि तयार पारिएको हो । त्यसैले यस विभाग तथा क्याम्पसप्रति म आभारी छु । सर्वप्रथम शोधपत्र तयारीमा अमूल्य समय दिएर निरन्तर सहयोग र सुझाव दिनुहुने शोध निर्देशक कनकाई बहुमुखी क्याम्पसका सहायक प्रा. मोहनप्रसाद ओलीप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

त्यस्तै अध्ययन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने कनकाई क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख टङ्कबहादुर कार्की साथै शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका विभागीय प्रमुख आशा शर्मा शिवाकोटी तथा विभागका सहायक प्रा. योन्देन सुनुवार, सहायक प्रा. गोपीकृष्ण भट्टराई, उपप्रा. ठाकुरप्रसाद रसाइलीप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

सामग्री सङ्कलनका क्रममा महत्त्वपूर्ण तथ्याङ्क उपलब्ध गराइदिनु हुने जिल्ला शिक्षा कार्यालय, लेखाजोखा तथा परामर्श केन्द्र, दुर्गा मा.वि.की लुना शिवाकोटीलाई विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरू दुर्गा मा.वि. बिर्तामोड, मोहनमाया मा.वि. बिर्तामोड, कनकाई मा.वि. कनकाई र विराट आधारभूत विद्यालय बिर्तामोडलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

जीवनका हरेक क्षणमा सफलता चाहने मेरा बुबाआमाप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु । शोधकार्यको पाइला पाइलामा मलाई सहयोग गर्नुहुने मेरा पति दिलीपजङ्ग सुब्बा र छोरा रिदम सुब्बाप्रति विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

यस शोधपत्रलाई कम्प्युटर टाइप, प्रिन्टिङ तथा बेन्डिङ गरी सहयोग पुऱ्याउनु हुने सौजन्य डेस्कटप बिर्तामोड-१ की मैया बरालप्रति धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

सीता देवी लावती

शोधसार

अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको स्रोतकक्षा व्यवस्थापन *नामक शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य विद्यालयमा स्रोतकक्षा व्यवस्थाको अवस्थाको खोजी गर्नु हो । यस अध्ययनलाई गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित गरिएको छ । जनसङ्ख्या तथा नमुना छनोट सुविधाजनक र उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट विधिका आधारमा गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरूमा अन्तर्वार्ता, अवलोकन र अभिलेखको प्रयोग गरिएको छ । अनुसन्धानकर्ताद्वारा अन्तर्वार्ता प्रश्नावली मार्फत् सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापक, स्रोत शिक्षक, स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति, स्रोतव्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक एवं लेखाजोखा केन्द्र संयोजकसँग आवश्यक जानकारी लिइएको छ ।*

अवलोकन अन्तर्गत अवलोकन रुजुसूची र अवलोकन फाराम तयार गरी सम्बन्धित स्रोत कक्षामा गई सूचना सङ्कलन गरिएको छ । अभिलेख अन्तर्गत विद्यालयबाट प्रकाशित स्मारिका तथा रेकर्ड फाइल मार्फत स्रोतकक्षासँग सम्बन्धित तथ्याङ्क उपयोग गरिएको छ । तथ्याङ्कका स्रोतमा प्राथमिक र सहायक स्रोतहरू प्रयोग गरी सूचनाहरू सङ्कलनका साथ विश्लेषण र व्याख्या गरी अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । गरिएको छ र तिनै प्राप्त सूचना एवं तथ्याङ्कका आधारमा उद्देश्यसँग सम्बन्धित विषयको विश्लेषण गरिएको छ ।

तथ्याङ्कको विश्लेषणको आधारमा स्रोतकक्षाको योजना निर्माण गरिएको तर योजना अनुसारका कार्यक्रम कार्यान्वयनमा पुँजीको व्यवस्था पर्याप्त भएको छैन । साधन र स्रोतको व्यवस्थापन सम्बन्धमा सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षामा भौतिक सुविधा अपाङ्गता मैत्री भएको, दृष्टिविहीन र सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा शैक्षिक व्यवस्थापनका सन्दर्भमा स्रोत कक्षामा अपाङ्गता मैत्री शिक्षण विधि प्रयोग गर्ने गरिएको छ । स्रोत कक्षाको भौतिक, शैक्षिक र आर्थिक व्यवस्थापनको लागि व्यवस्थापन समितिले सहयोगी सिद्धान्तका आधारमा सरकारी र गैरसरकारी संस्थासँग समन्वय गर्दै कार्य गरेको अवस्था छ ।

स्रोत कक्षा व्यवस्थापनमा व्यवस्थापन समिति, प्रधानाध्यापकले स्रोत शिक्षक एवम् कर्मचारीलाई सल्लाह तथा प्रेरणा दिने गरिएको छ । अन्य सरोकारवाला विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिले शैक्षिक, भौतिक, आर्थिक व्यवस्थापनमा कमै भूमिका अवस्था छ । लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले अपाङ्गता भएका बालबालिकाको तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यलाई प्राथमिकता दिइएको छ । विशेष शिक्षा परिषद्, समाहित शिक्षा शाखाले शिक्षकको क्षमता अभिवृद्धि गर्न तालिम, अनुगमन र निरीक्षण कम मात्रामा गर्ने गरिएको छ । स्रोतकक्षा व्यवस्थापनले

दृष्टिविहीन बालबालिकामा सिकाइ तथा सामाजिकीकरणको विकास प्रभावकारी रूपमा भएको तर सुस्त श्रवणमा सो विकास भाषिक कठिनाइले पूर्ण रूपमा हुन सकेको छैन ।

स्रोतकक्षाको योजना कार्यान्वयनमा माथिल्लो प्रशासनिक निकायबाट पुँजीको पर्याप्त वितरण हुनुपर्ने, स्रोतकक्षाको भौतिक संरचना अपाङ्गता मैत्री हुनुपर्ने, भौतिक, शैक्षिक विकासका लागि व्यवस्थापन समितिले सरकारी र गैरसरकारी सहयोगी संस्थासँग सम्बन्ध अझ बढाउनु पर्दछ । विद्यालय निरीक्षक, स्रोतव्यक्ति र लेखाजोखा केन्द्र संयोजकको जिम्मेवारी विशेष शिक्षा परिषद्, समाहित शिक्षा शाखाबाट स्पष्ट गर्नु पर्दछ । उक्त निकायले आफ्नो मातहतका निकायको मूल्याङ्कन गरी सल्लाह तथा पृष्ठपोषण प्रदान गर्नु पर्दछ । स्रोत शिक्षकको पेसागत विकासका लागि तालिम कार्यक्रम बनाइ स्थानीय तहमा सञ्चालन गराउन पहल गर्नुपर्ने, साधारण कक्षामा अध्यापन गर्ने शिक्षकलाई विशेष तालिमका कार्यक्रम बनाउनुपर्ने, नवीन प्रविधिको प्रयोग कक्षाकोठामा प्रयोग गर्न शिक्षकलाई सहयोग गर्नुपर्ने सुस्त श्रवणलाई सुनाइ क्षमताको विकास गराउन श्रवण यन्त्र प्रदान गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ । उक्त सुझाव अनुसार केन्द्रीय निकायदेखि स्थानीय स्तरसम्मका सरोकारवालाले स्रोत कक्षाको व्यवस्थापन र बालबालिकाको सामाजिक, बौद्धिक विकासका लागि प्रभावकारी तरिकाले कार्यक्रम कार्यान्वियन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि व्यवस्थापकीय प्रक्रिया प्रभावकारी हुनुपर्ने, सरकारी कर्मचारीको दायित्व निर्देशिका एवं नियमावालीमा स्पष्ट हुनुपर्ने र उनीहरूले आफ्नो दायित्व बहन गर्नु पर्दछ । स्थानीय अभिभावक स्थानीय सरकारी एवम् गैरसरकारी संस्थाले स्रोतकक्षाको आर्थिक, भौतिक र शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि सहयोग गर्नु पर्दछ । स्रोतकक्षासँग प्रत्यक्ष सरोकार राखिरहने स्रोत शिक्षक, प्र.अ. एवं व्यवस्थापन समितिले आफ्नो जिम्मेवारी बहन गर्नु पर्दछ । स्रोतकक्षासँग सम्बन्धित माथिल्लो शैक्षिक प्रशासनिक निकाय समाहित शिक्षा शाखा, विशेष शिक्षा परिषद् जस्ता निकायले स्रोतकक्षाको निरीक्षण, अनुगमन गरी गराई स्रोतकक्षामा देखिएका समस्याहरूको समाधानका लागि पहल गर्नु पर्दछ ।

विषयसूची

विषय **पृष्ठ**

परिच्छेद एक : परिचय **१-१२**

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि ९

१.२ समस्याको कथन १०

१.३ अध्ययनको औचित्य १०

१.४ अध्ययनका उद्देश्य ११

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न ११

१.६ अध्ययनको परिसीमा ११

१.७ शब्दावलीको परिभाषा १२

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका **१३-२०**

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन १३

२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका १७

२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता १९

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि **२१-२४**

३.१ अनुसन्धान र ढाँचा २१

३.२ जनसङ्ख्या र नमुना छनौट २१

 ३.२.१ जनसङ्ख्या २१

 ३.२.२ नमुना छनोट २२

 ३.२.३ नमुना छनोट विधि २२

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन र विधि २२

 ३.३.१ प्रश्नावली २३

 ३.३.२ अन्तर्वार्ता २३

 ३.३.३ अवलोकन २३

३.४ तथ्याङ्कको स्रोत २३

३.४.१ प्राथमिक स्रोत २३

३.४.२ सहायक स्रोत २३

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि २४

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण विधि २४

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण २५-६०

४.१ विद्यालयमा स्रोतकक्षाको व्यवस्थाको अवस्था २५

४.१.१ योजना निर्माण २५

४.१.२ सङ्गठन प्रक्रिया २६

४.१.३ स्रोतकक्षा सञ्चालनमा व्यवस्थापन समिति ३७

४.१.४ स्रोतकक्षा सञ्चालनका लागि योजना निर्माण र कार्यान्वयन ३८

४.२ स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका ३८

४.२.१ स्रोत शिक्षक ३९

४.२.२ प्रधानाध्यापक ४०

४.२.३ विद्यालय व्यवस्थापन समिति ४१

४.२.४ स्रोतव्यक्ति ४१

४.२.५ विद्यालय निरीक्षक ४२

४.२.६ अभिभावक ४३

४.२.७ लेखाजोखा केन्द्र संयोजक ४५

४.३ स्रोतकक्षा व्यवस्थापनले विद्यार्थीको सिकाइमा पारेको असर ४६

४.३.१ आधारभूत ज्ञान र सीपको प्राप्ति ४६

४.३.२ व्यवहार परिवर्तन ४६

४.३.३ सामुहिक सिकाइको विकास ४७

४.३.४ प्रतिष्पर्धात्मक भावनाको विकास ४८

४.३.५ कक्षोन्नति ४८

४.३.६ साधारण कक्षामा समायोजन ४९

४.४ स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू ५१

४.४.१ योजना निर्माण र व्यवस्थापन ५१

४.४.२ सङ्गठन प्रक्रिया ५३

४.४.३ स्रोत शिक्षक ५६

४.४.४ विद्यालय व्यवस्थापन समिति ५६

४.४.५ स्रोतव्यक्ति तथा विद्यालय निरीक्षक ५८

४.४.६ अभिभावक ५९

परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष र सुझाव ६१-६५

५.१ निष्कर्ष ६१

५.२ सुझाव ६२

५.२.१ नीतिगत तह ६२

५.२.२ कार्यान्वयन तह ६३

५.२.३ अनुसन्धान तह ६४

सन्दर्भसामग्री सूची

अनुसूचीहरू

तालिका सूची

तालिका नं.	पृष्ठ
तालिका नं. १ : स्रोतकक्षाहरूमा उपलब्ध भौतिक सुविधाहरू	२७
तालिका नं. २ : स्रोतकक्षाहरूमा उपलब्ध शैक्षिक सामग्रीहरू	२९
तालिका नं. ३ : स्रोतकक्षाका शैक्षिक सामग्रीहरू	२९
तालिका नं. ४ : खेलकुद सामग्रीको व्यवस्थापन	३०
तालिका नं. ५ : स्रोतकक्षामा प्रयोग गरिएका शिक्षण विधिहरू	३१
तालिका नं. ६ : शिक्षक तथा कर्मचारी विवरण	३३
तालिका नं. ७ : स्रोत कक्षामा विद्यार्थी विवरण	३४
तालिका नं. ८ : आर्थिक व्यवस्थापनको अवस्था	५५